ڊاڪٽر فياض لطيف

شيخ اياز جي شاعريءَ تي رابندرناٿ ٽئگور جا اثر

Impact of Rabindra Nath Tagore on Shaikh Ayaz`s poetry

Abstract:

Rabindranath Tagore was not only a Bengali poet, novelist, short-story writer, lyricist playwright, essayist, painter, educationist, and the multi-dimensional man, who introduced new forms of prose and poetry in Bengali language and literature, but He was highly influential in introducing Indian culture to the West and vice versa, he is generally regarded as the outstanding creative artist of early 20th-century India. In 1913 he became the first non-European to receive the Nobel Prize for Literature. He was a real genius; who is best-known in the East as well as in the West, for his philosophy and creative writings. Tagore's poems are virtually untranslatable. The melody and ecstasy he seeped into his poems, is spectacular and unique. For his multifaceted and marvelous literary works, he achieved immense popularity among all classes of the East and the West. The poetry of Tagore not only contains natural beauty and environmental splendor but it interprets human virtues and all other substances and panoramas related to the earth and sky. He is very rich in content, quality, versatility and aesthetics. No doubt poetry of Tagore is a mystical mirror, in which we can see inner face and objective beauty of the universe. The research paper discusses different aspects and similarities discernible in the poetry of Shaikh Ayaz and Rabindranath Tagore. From a comparative and comprehensive study of both poets poetry, this paper tries to prove with examples that Shaikh Ayaz has accepted significant influence of Rabindranath Tagore in his poetry.

شاعرن، فنڪارن ۽ فنون لطيفہ سان لاڳاپيل اڪثر ماڻهن جا من ڪنول جي گل وانگر اُجرا، نفيس ۽ نازڪ ٿيندا آهن. اهي توڙي جو گدلي سينور جهڙن سماجن ۾ پيدا ٿيندا، اُپرندا ۽ اُسرندا آهن، پر انهن جون دليون ماڻهن جي دردن، دماغ روشن خيالي ۽ احساس آجپي جي خوبصورت خوابن سان مالامال هوندا آهن. اهي پنهنجي مزاج ۽ سُڀاءَ ۾ ابابيلن جهڙا معصوم ۽ خوبين ۽ خصلتن ۾، خوشبو ڏيندڙ گلن جهڙا

ٿيندا آهن. انهن جي سُڳنڌ ۾ سرهاڻ سيني لاءِ هوندي آهي. جيئن سچ جي روشني ۾ چنڊ جي چانڊوڪي سيني لاءِ هوندي آهي، ائين انهن جون علمي ۽ ادبي ڪاوشون ۽ انهن جو فڪري ڦل پڻ سيني لاءِ هوندو آهي.

”اديب ۽ شاعر جي حيثيت ڪولمبس واري آهي، جيڪو خيال ۽ فڪر، جذبي ۽ احساس جون نيون نيون دنيائون ڳولي ٿو. هو ديس پرديس گهمي ۽ جڳ جهان جون انوکيون ناياب سوکڙيون سميٽي، پنهنجي ادب ۽ زبان جي جهوليءَ ۾ وجهي ٿو. جيڪي روايتون ۽ قدر تاريخي قوتن جو ساٿ نه ٿا ڏيئي سگهن، سي وقت جي وهڪري ۾ ختم ٿيو وڃن. تنهنڪري ادب جي وسعت لاءِ ضروري آهي، ته هو نين قوتن کي پاڻ ۾ سمائي ۽ انهن جو مظهر بڻجي، نه ته اهو پاڻ به ختم ٿي ويندو“ (1).

شيخ اياز ۽ رابندر ناٿ ٽئگور به اهڙا ڪلاڪار ۽ تخليقڪار آهن، جن جون جنم ڀوميون، مذهب، ذاتيون، قوميتون، رنگ، نسل ۽ دؤر توڙي جو مختلف آهن. انهن جي پالنا ۽ پروش به مختلف حالتن ۾ مختلف سياسي، سماجي، ثقافتي ۽ تهذيبي ماحول ۾ ٿي آهي، پر ان جي باوجود انهن جي خوابن ۽ خيالن، احساسن ۽ امنگن، خوشين، خوبصورتين ۽ دردن جي داخلي ۽ خارجي دنيائن ۾ تمام گهڻي قرابت ۽ ويجهڙائي محسوس ٿئي ٿي. ان جو وڏو سبب شايد اهو آهي، ته اهي ٻئي سِرجڻهار ’سونهن، سُرت ۽ سچ‘ جا پوڄاري آهن. انسان ذات جي باهمي محبت، اخوت، امن، رواداري، آزادي ۽ جياپي جي عالمي قدرن جا پيروڪار آهن. پتنگن جيان روشنيءَ جا پروانه ۽ خيالن جون خوبصورتيون ۽ احساسن جون خوشبو ورهائيندڙ آهن.

اياز ۽ ٽئگور، فڪر ۽ فن جي دنيا جا به اهڙا برجستا نالا آهن، جن جي نه رڳو پنهنجي ملڪ ۽ ماڻهن وٽ وڏي وقعت ۽ مڃتا آهي، پر هو پنهنجي ذات ۽ منفرد شاعراڻي آواز ۽ احساس جي حوالي سان بين الاقوامي شهرت رکن ٿا. هر آفاقي ۽ عالمي فنڪار پنهنجي فن ۽ فڪر جي اظهار ۾ نرالو هوندو آهي. هو مطالعاتي ۽ مشاهداتي طور تي پنهنجي ماحول ۽ حالتن مان گهڻو ڪجه حاصل ڪرڻ کان پوءِ ان کي پنهنجي طرز ۽ انداز سان پيش ڪندو آهي ۽ اهو انداز، اسلوب ۽ ادا ئي هوندي آهي، جيڪا هڪ ليکڪ ۽ فنڪار کي پنهنجي الڳ شناخت ۽ حيثيت عطا ڪندي آهي.

هڪ وڏي سرجڻهار جي اهم ۽ اُتم خوبي اها به هوندي آهي، ته هو فن ۽ فڪر جي حوالي سان ٻين وڏن تخليقڪارن کان پاڻ متاثر به ٿيندو آهي، ته ٻين کي متاثر ڪرڻ جي سگهه به رکندو آهي. شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جهڙو عظيم شاعر نه فقط پنهنجي ماضيءَ جي لوڪ ۽ اساسي شاعرن کان متاثر ٿيو آهي، پر هن پنهنجن همعصرن ۽ ويندي اڄ جي شاعراڻي کيپ تائين، پنهنجي فن ۽ فڪر جا وڏا اثر ڇڏيا آهن ۽ اها سندس شاعراڻي عظمت آهي، جو اڍائي صديون گذرڻ باوجود، اڄ به سندس شاعريءَ ۾ وڏي فڪري سگهه، فني نُدرت ۽ احساساتي تازگي نظر اچي ٿي.

شيخ اياز جي فني ۽ فڪري عظمت اها آهي، جو هن نه صرف پنهنجي ڌرتيءَ جي ڪيترن ئي اڳوڻن ۽ همعصر شاعرن جا اثر قبول ڪيا آهن، پر عالمي ادب جي انيڪ مفڪرن، شاعرن ۽ فنونِ لطيفه جي مختلف شعبن سان تعلق رکندڙ ڪلاڪارن جي فني ۽ فڪري نظرين کان متاثر ٿي، انهن کي پنهنجي شاعريءَ ۾ جاءِ ڏني آهي. انهيءَ سان گڏوگڏ هن پنهنجي دؤر ۽ ان کان پوءِ ايندڙ نئين ٽهيءَ تي پڻ پنهنجا وڏا اثر ڇڏيا آهن، جنهن مان هن جي شاعريءَ جي وقعت ۽ سگهاري هجڻ جو ثبوت ملي ٿو.

اياز جو مطالعو وسيع ۽ گهڻ رخو هو. شاعري، تاريخ، مذهب، فلسفي، نفسيات، سائنس ۽ ٻين جديد علمن بابت ڪيس چڱو مطالعو هو انهيءَ ڪري اياز جي شاعريءَ جو جيڪڏهن گهرائيءَ سان مطالعو ڪبو ته سندس شاعريءَ ۾ شاه لطيف، سامي، سچل، باهو بلا شاه، غالب ۽ فيض کان وٺي عمر خيام، رومي، خسرو، حافظ، ڪبير، ميران، بهاري لال، ٽئگور، پئبلو نرودا، پشڪن، بادليئر، ٽالسٽاءِ، دوستوفسڪي، ماياڪوفسڪي، سارتر، شوپنهار، ڪافڪا، ڪاميو، شيلي، شيڪسپيئر ۽ ٻين لاتعداد عالمن، اديبن ۽ مفڪرن جا فڪري، فني، نظرياتي ۽ جمالياتي اثر نمايان نظر اچن ٿا.

تخليقڪار ۽ فنڪار هڪ ٻئي کان ٻن حوالن سان متاثر ٿيندا آهن. هڪ فڪر، خيال ۽ نظرئي ۽ ٻيو فن، انداز ۽ اظهارِ بيان جي پيشڪش مان. اهي ٻئي اثر مطالعي جي نتيجي ۾ پيدا ٿيندا آهن. جڏهن ته ڪلاڪارن ۾ ڪجھ فطري ۽ اتفاقي هڪجهڙايون به هونديون آهن، جيڪي مطالعي بدران وجدان ۽ تخليقي ڏات جو نتيجو ٿينديون آهن.

شيخ اياز تي شاعراڻي فڪر ۽ فن جي حوالي سان ڪيترن ئي مشرقي ۽ مغربي شاعرن جا اثر آهن. جن تي تفصيلي طور ڪنهن ٻي پيري قلم کڻڻ جي ڪوشش ڪبي، هتي رڳو شيخ اياز جي فن ۽ فڪر تي، برصغير جي مهان ڪوي رابندر ناٿ ٽئگور جي شاعريءَ جي فني، فڪري ۽ جمالياتي اثرن بابت ڪجھ نقطن تي روشني وجھڻ جي ڪوشش ڪندا سين.

رابندر ناٿ ٽئگور (Rabindranath Tagore) جو جنم 7 مئي 1861ع تي اولهہ بنگال جي مشهور شهر ڪلڪتي ۾، هڪ عالم، اديب، سنت ۽ مهارشي ديبندرناٿ ٽئگور (Debendranath Tagore) جي گهر ۾ ٿيو جنهن جو نہ رڳو ڌرمي حوالي سان مطالعو ۽ مشاهدو گهرو ۽ گهڻ رخو هو پر فنون لطيفہ ۽ تصوف سان پڻ سندس خاص اُنس ۽ عشق هو. هن پنهنجي آتم ڪهاڻي پڻ لکي آهي، جنهن جو انگريزي ترجمو شايع ٿيل آهي، جيڪا پڙهڻ وٽان آهي. هن کي نہ صرف هندي ۽ بنگالي ٻولين تي وڏي دسترس حاصل هئي، پر فارسيءَ سان پڻ هن جو چڱو چاهہ هو. انهيءَ ڪري ئي رومي ۽ حافظ سندس من پسند ۽ محبوب شاعر هئا.

ديبندرناٿ کي ڪل چوڏنهن ٻار هئا. جن مان پُٽاڻي اولاد ۾، رابندر ناٿ ٽئگور سندس اُٺون نمبر ۽ آخري ٻار هو. سندس سمورو اولاد پڙهيل ڳڙهيل ۽ صاحبِ بصيرت هو. سندس وڏو پُٽُ دوجيندرناٿ وڏو آرٽسٽ، دانشور ۽ دوانديش پُرش هو. سندس ٻيو پُٽُ سول سروس ۾ اعليٰ رُتبي تي فائز هو. سندس نياڻيون پڻ پڙهيل ۽ فنون لطيفہ سان لاڳاپيل هيون.

ٽئگور جو والدُ پنهنجي دؤر جو جيد عالم، اديب ۽ وڏو مذهبي مبلغ هجڻ سان گڏوگڏ امن پسند، انسان دوست ۽ سماجي اصلاح پسند ماڻهو هو. هن جي سِکيا جي وڏي يونيورسٽي قدرت، فطرت ۽ ان جا حسين منظر ۽ مظهر هئا ۽ سندس اندر جو سڪون ۽ آنند محويت ۽ مراقبي ۾ هو. ٽئگور پنهنجي ننڍپڻ جي يادگيرين ۾ پنهنجي والد لاءِ لکي ٿو:

> ”مون پنهنجي بابا کي تمام گهٽ ڏٺو ۽ سندس قرابت ۽ صحبت جو موقعو بہ ڪڏهن ڪڏهن نصيب ٿيو ڇو تہ پاڻ سدائين گوشانشيني ۽ محويت ۾ غرق هوندا هئا، پر سندن شخصيت جو اهڙو سحر ۽ اثر هوندو هو جو هو جڏهن گهر ۾ ايندا هئا، تہ هر طرف

خاموشي طاري ٿي ويندي هئي ۽ ڪنهن کي جرئت نہ ٿيندي هئي، جو
ڪو سندن روحاني مشغلن ۾ مداخلت ڪري سگهي“ [2]

رابندر ناٿ جي ماءُ ننڍپڻ ۾ ئي گذاري وئي هئي، جنهن ڪري سِرجڻ سان ئي ’سورن ۽ پورن‘ سان سندس پالهو پيو هو ۽ اهي سور وڏي عرصي تائين ساڻس سلهاڙيل رهيا هئا. تنهائي ۽ قدرت جي منظرن رفيق بڻجي، نہ رڳو هن جي روح کي ريجهايو هو، پر تخليق جا اَملهہ موتي پڻ کيس آڇيا هئا. ٽئگور جي ابتدائي تعليم ڪنهن اسڪول بدران گهڻو ڪري گهر ۾ ئي ٿي هئي. هو پنهنجن يادگيرين ۾ لکي ٿو:

”مون کي عام ٻارن وانگر گهمڻ ڦرڻ جي اجازت نہ هئي. مان روزانو ڪمري ۾ دريءَ جي ڀرسان وڃي ويهندو هوس، جتان سموري گهر ۽ ٻاهرين منظرن جو مشاهدو پيو ڪندو هوس. مون کي ياد ٿو پوي تہ مان ٻچپن کان ئي قدرتي مظهرن جو مشتاق هوس. جڏهن آسمان ۾ ڪاري ڪڪرن کي هڪٻئي پويان ڊوڙندي ڏسندو هوس، تڏهن من عجيب سرهائيءَ سان مسرور ٿي ويندو هو. ان ننڍڙي عمر ۾ ئي اهي لقاءَ پسندي، مون کي محسوس ٿيندو هو تہ هڪ نهايت ئي عزيز ۽ ڪوئي اجنبي دوست آهي، جيڪو مون سان سنگ ۽ ساٿ ۾ آهي، توڙي جو مون کي ان جي نالي ۽ اَتي پتي جو ڪو شعور نہ هو. مون کي فطرت سان ايترو اُنس ۽ لڳاءُ هو، جنهن جو لفظن ۾ اظهار ڪري نہ ٿو سگهجي. فطرت مون لاءِ اهڙي محبوبہ جيان رهي آهي، جيڪا هميشہ نئين سونهن ۽ نِکار سان منهنجي سامهون آئي ۽ ان مون کي مسرتن سان مالامال ڪيو آهي“ [3]

اها فطرت جي قرابت ۽ سندس والد جي علمي ۽ شخصيت جي سحرانگيزي ئي هئي، جنهن رابندرناٿ ٽئگور کي ’خود کان خودشناسائي‘ تائين جو سفر ڪرايو ۽ کيس علمي عظمتن ۽ شخصي شهرتن جي اُتاهين منزلن تي رَسايو.

مها ديو ٽــئگور هڪ ئي وقت مهان ڪوي، برک ڪهاڻيڪار، ناول نگار، ڊرامہ نگار، مصور، موسيقار، گائڪ، گيتڪار، مقرر، مترجم، مضمون نگار، معلم، مفڪر، جاگرافر، سماج سڌارڪ، سياح، سفرنامہ نگار، تعليمدان، ۽ هڪ اهڙو سُڄيت عالم ۽ اديب هو جنهن نہ رڳو بنگالي ادب کي فني ۽ فڪري حوالي سان نيون

نُدرتون ۽ نزاڪتون عطا ڪيون، پر بنگالي ٻولي، موسيقي، آرٽ ۽ ثقافت کي اهڙي جوت ۽ جدت بخشي، جو ڪيس مشرق توڙي مغرب ۾، هندستان جي ويهين صديءَ جو غير معمولي ڪلاڪار ۽ تخليقڪار تسليم ڪيو ويو ٿو. ناميارو فلمساز ستيه جيت راءِ (Satajit Ray) ٽئگور جي ادبي مهانتا جو اعتراف ڪندي لکي ٿو:

"Tagore was a creative artist of incredibly abundant gifts: a writer of poetry, short stories, novels, essays and plays, a highly unorthodox painter and a composer of songs that have completely captured Bengali hearts" (4)

حقيقت ۾ مشرق توڙي مغرب ۾، ٽئگور کي اهڙي ئي محبت سان پڙهيو ۽ ڪيس حيثيت، محبت ۽ وقعت ڏني وئي آهي، جهڙي سنڌ ۾ شاهه عبداللطيف ڀٽائي کي حاصل رهي آهي. هن جي تخليقي پورهئي، فڪري سگهه ۽ فني سُندرتا کي ڏسڻ ۽ پُرجهڻ کان پوءِ ڪيس بنگال جو 'ڀٽائي' چئجي، ته ان ۾ ڪو به مبالغو نه ٿيندو. توڙي جو ٽئگور جي تخليقن تي مغربي اثرن هجڻ سبب، شروع ۾ سندس ڪيترن ئي وطن واسين انهيءَ عمل کي پسند نه ٿئي ڪيو پر پوءِ سندس ڌرتيءَ سان اٿاهه پيار ۽ اَملهه تخليقي پورهئي کي ڏسي، سڀڻس ماڻهن ايتري محبت ڪئي ۽ مڃتا ڏني آهي، جيڪا دنيا ۾ گهٽ ماڻهن کي نصيب ٿي آهي. اهو ئي سبب آهي، جو سندس مشهور سوانح نگار Andrew Robinson لکيو آهي ته:

"During his life time in his native Bengal, Tagore was rejected by many Bengalis as being product of west's influence. Today no artistic figure, living or dead, is more actively worshiped in Bengal than Rabindranath Tagore" (5).

رابندرناٿ نه صرف بنگالي ٿيٽر کي نئين زندگي ڏني، پر هن شاعري، ڪهاڻي ۽ ناول ۾ نوان تخليقي تجربا ڪري، انهن کي انهيءَ پد تي پهچايو جو انهن جي مطالعي سان مقامي ماڻهن ۾ نه صرف وڏي سُرت ۽ سجاڳي پيدا ٿي، پر انهن جي فڪري ۽ فنڪاراڻي سگهه يورپ کي پڻ تمام گهڻو مائل ۽ متاثر ڪيو آهي.

"ٽئگور جنهن ماحول ۾ پرورش پاتي، ان ۾ ادب ۽ شاعري، موسيقي، حُسن ۽ عشق، حب الوطني، سياسي شعور، تحريڪِ آزاديءَ سان وابستگي، ماڻهن جي ڏکن سُکن سان تعلق، مطلب ته روشن خيالي ۽ ترقي پسنديءَ جا مڙئي عنصر موجود هئا، جن سندس شخصيت، فن ۽ فڪر تي وڏا اثر وڌا" (6)

هُن پنهنجو تخليقي سفر تمام ننڍڙي عمر ۾ شروع ڪيو. ويهن سالن جي وهيءَ ۾ سندس پهريون شعري مجموعو شايع ٿيو جيڪو گيتن ۽ نظمن تي مشتمل هو. سندس گيت جذبن جي ترجماني ۽ موسيقيءَ جي مناس سان ايترو ته رسيل هئا، جو ان ڪتاب نه فقط بنگال ۾ وڏي پذيرائي حاصل ڪئي، پر پنهنجي مصورانه احساس ۽ جذبات جي فنڪارانه شدت سبب ان ڪيترن ئي ملڪن ۾ پنهنجا مداح پيدا ڪيا. 1912ع ۾ سندس شاعريءَ جو ڪتاب، 'گيتانجلي' جي نالي سان منظر عام تي آيو. "گيتانجلي اصل ۾ ٻن لفظن، گيت + انجلي جو ميلاپ آهي. گيت جي معنيٰ گيت ۽ انجلي جو مطلب قرباني، صدقو ڀيٽا يا ٻليدان آهي، يعني گيتن جي ڀيٽا". (7)

ٽئگور پنهنجي هن ڪوتا ـ ڪتاب مان ڪيترن ئي نظمن جا خود انگريزي زبان ۾ سُپڪ ۽ سهٽا ترجما ڪيا، جڏهن ته جڳ مشهور شاعر ۽ نقاد ڊبليو بي ييٽس (W. B. Yeats) ترجمي جي سموري ڪم ڪي نه رڳو تڪميل تي رَسايو، پر انهيءَ تي هڪ پُرمغز مهاڳ پڻ لکيو. اهو شعري مجموعو پوءِ 'Song offerings' جي نالي سان منظر عام تي آيو. ييٽس، ٽئگور جي انهن ترجمن بابت پنهنجي راءِ جو اظهار ڪندي لکي ٿو:

> "These prose translations from Rabindranath Tagore have stirred my blood as nothing has for years (8)

ان شعري ڳٽڪي 'گيتانجليءَ' کي آندري گيڊ (Andre Gide)، ازرا پائونڊ (Ezra pound) ۽ برنارڊ شا (Bernard Shaw) جهڙن اديبن ۽ شاعرن پڻ تمام گهڻو پسند ڪيو. ايتري تائين جو ازراپائونڊ، ٽئگور جي انهن ڪوتائن کي پنهنجي من جو آواز ۽ اندر جو عڪس ڪوٺيندي لکيو آهي:

> "A whole people, a whole civilization, immeasurably strange to us, seems to have taken up into this imagination, and yet we are moved because of its strangeness, but because we have met our own image"(9)

ان ئي ڪتاب تي کيس 1913ع ۾ نوبل انعام مليو. ايشيا کنڊ ۾، ٽئگور اهو پهريون تخليقڪار هو، جنهن کي نوبل انعام سان نوازيو ويو. ٽئگور جي شاعريءَ جا انگريزي ٻوليءَ کان سواءِ ٻين ٻولين ۾ پڻ ترجما ٿيا آهن. فرانسيسيءَ ۾ آندري جيد، روسي ۾ پاسترناڪ ۽ اينا اخما توف ۽ هسپانويءَ ۾ رامن جيمز سندس ڪوتائن جا سٺا ترجما ڪيا آهن.

رابندر ناٿ ٽئگور ڪي علمي ۽ ادبي حوالي سان نہ صرف هندستان ۾ وڏي اهميت ۽ وقعت حاصل آهي، پر يورپ ۾ پڻ ڪيس مها ڪوي مڃيو وڃي ٿو. هو هندستان جي انهيءَ ادبي ورثي ۽ عظيم ڪلاسيڪي روايتن جو پاسدار ۽ علمبردار هو جيڪي ڪاليداس، تلسيداس، سورداس، ڪبير داس، جي ديو امير خسرو ملڪ محمد جائسي، عبدالرحيم خان خانان ۽ مرزا غالب پويان ڇڏيون هيون. سندس شاعريءَ تي اُپنشدن جي اثر کان علاوه مذڪوره ڪوتاڪارن جي پڻ گهري ڇاپ آهي. هن نہ فقط پنهنجن پيشروئن جا فني ۽ فڪري اثر قبول ڪيا آهن، پر پنهنجن همعصرن ۽ پوءِ جي دؤر جي ڪيترن ئي اهم شاعرن تي پنهنجا اثر ڇڏيا آهن. جن ۾ چليءَ جي ناميارن شاعرن جبريلہ مسترل ۽ پئبلونرودا ۽ ميڪسيڪو جي سيبتي سرجٽهار آڪتائيو پاز جا نالا شامل آهن.

ٽئگور يورپ جي جديد ۽ اعليٰ آسائشي زندگيءَ جو عملي مشاهدو ماڻڻ سان گڏوگڏ ايشيا جي ٻين ڪيترن ئي ترقي پذير ۽ تهذيب يافتہ ملڪن ۽ شهرن جا سير سفر ڪيا هئا. هن اُتان جي معاشرن جي رهڻي ڪهڻي ۽ فطرت جي گوناگون منظرن ۽ مظهرن کي حساس دل ۽ شاعراڻي اک سان پَسيو ۽ پرکيو هو. پر 1891ع ڌاري اوڀر بنگال ۾، هو جڏهن پنهنجي ڪٽنب سان پدما درياءَ ڪناري اچي رهائش پذير ٿيو ۽ اتان جي فطري حُسناڪيءَ جا هن پنهنجي شاعريءَ ۾ نقش چِٽا هئا، سي امر ۽ لافاني آهن.

رابندرناٿ پنهنجن ڪوتائن ۾ پدما درياءَ جي مست لهرن، چؤڏس ڇهچ سائي ۽ گلن ڦلن سان جنجهيل ڌرتي ۽ وشال آڪاش ۾ چنڊ ستارن جي جهرمر جي نظارن جا موهيندڙ عڪس اهڙي فنائتي انداز، اثرائتي اسلوب ۽ نرمل پيرايي ۾ پيش ۽ عڪس بند ڪيا آهن ، جو انهن کي ماڻي ۽ چاڻي دل باغ بهار ٿي پوي ٿي ۽ دماغ هڪ نئين ۽ انوکي شعور جي جوت سان جرڪي پوي ٿو.

هن ئي دؤر ۾، ٽئگور جي شاعريءَ نہ رڳو نوان رنگ ۽ آهنگ ماڻيا، پر انهيءَ زندگيءَ جي روح سان سرشار ٿي، ماڻهن کي تمام گهڻو موهيو ۽ متاثر ڪيو. هن ئي عرصي دؤران هن جو تخليقي سفر عروج تي رهيو ۽ سندس ڪيئي شعري مجموعا شايع ٿيا. هن پنهنجي تخليقي زندگيءَ ۾، هڪ هزار کان وڌيڪ نظم، ٻہ هزار گيت، چاليهہ ناٽڪ، اَٺ ناول، ٻہ ڪهاڻين جا مجموعا، مصوري جا ڪيئي شهپارا ۽ ان کان علاوه ڪيترن ئي مذهبي، تعليمي، سياسي، تحقيقي ۽ تنقيدي موضوعن تي مقالا لکيا آهن. هو برصغير ۾ نہ رڳو شاعريءَ جي حوالي سان وڏي مڃتا ماڻيندڙ شاعر هو.

پر بنگالي زبان ۾، پهريون ڪهاڻيڪار ۽ هندستان ۾ جديد مصوريءَ جو باني پڻ هو. هن پنهنجن ڪجهه نظمن جا پاڻ انگريزيءَ ۾ ترجما پڻ ڪيا. جن هڪ ڪوتاڪار جي حيثيت ۾، مغرب ۾ چڱو نالو ۽ ناماچار بخشيو. ناميارو نقاد رومين رولان ان حوالي سان ٽئگور جي سفرنامي ’جاتري‘ تي پنهنجي راءِ جو اظهار ڪندي لکي ٿو:

> “Tagore is the greatest literary figure of India of all times. He is one of the fairest of our planet to combine East and West an ancient and modern knowledge”.

حقيقت ۾ ٽئگور هڪ گهڻ رخو تخليقڪار ۽ هر فن مولا ماڻهو هو. هن جي وجود ۾ صلاحيتن ۽ تخليقي سُندرتائن جو سمنڊ سمايل هو، جيڪو سندس ساهن پساهن جي آخري پل تائين پنهنجي پوري جوت، جمال ۽ جدت سان قائم، دائم، جاري ۽ ساري رهيو. ايتري تائين جو هن موت جي آغوش ۾ آهلڻ کان چند ساعتون پهريان به هڪ ڪوتا لکي، پوءِ ئي اکيون پوريون هيون. پوين ڏينهن ۾ هو جڏهن سخت بيمار ۽ اسپتال ۾ داخل هو، تڏهن به سُرت ۾ ايندي، ڪجهه نه ڪجهه لکي وٺندو هو. موت جي بستري تي سرجيل سندس انهن ڪوتائن کي سهيڙي، ‘wings of death’ جي نالي سان شايع ڪيو ويو آهي.

رابندر ناٿ ٽئگور سموري زندگي مختلف حوالن سان مشهور ۽ معروف رهيو. هڪ دؤر ۾ هو اديب ۽ ڪوتاڪار جي حيثيت سان ڏيهه توڙي پرڏيهه ۾ مشهور هو. ٻي دؤر ۾ هندستان جي قومي شاعر طور تسليم ڪري، کيس وڏو مانُ ۽ سُمان ڏنو ويو. حياتيءَ جي آخري ڏينهن ۾ هُن هڪ مهان مصور، موسيقڪار ۽ تعليمدان جي حيثيت سان وڏي شهرت حاصل ڪئي. ٽئگور نه رڳو علمي ۽ ادبي ميدان ۾ پاڻ موکيو، پر بنگال جي تعليمي ۽ تدريسي شعبن ۾ پڻ هن وڏو ڪم ۽ ڪردار ادا ڪيو آهي.

1901ع ۾ هُن هڪ علمي درسگاهه ’شانتي نڪيتن‘ جي نالي سان قائم ڪئي، جيڪا اڳتي هلي 1922ع ڌاري ’وشو ڀارتي يونيورسٽي‘ بڻي. شانتي نڪيتن مان مشهور مارڪسوادي، سنڌ واسي ۽ معروف ڏاهي سوڀي گيانچنداڻيءَ پڻ تعليم حاصل ڪئي، جنهن کي ٽئگور ‘The Man from Moen Jo Daro’ جي نالي سان سڏيندو هو. سوڀو، شانتي نڪيتن ۽ ٽئگور جون ساروڻيون ساريندي پنهنجي هڪ ليک ۾ لکي ٿو: ”شانتي نڪيتن کي هلائڻ لاءِ هو پاڻ فنڊ گڏ ڪندو هو، ٻين ملڪن کان چندا وٺندو هو ۽ ناٽڪ منڊيلن ۾ خود ڳائيندو، نچندو هو.... هو سٺو مصور، گائڪ ۽ موسيقار به هو. ...موسيقيءَ ۾ هن مغربي ۽ مشرقي موسيقي يعني Symphony

۽ Melody جي ميلاپ سان اھڙيون ڏنون ناھيون. جيڪي گھر گھر ڳايون وينديون ھيون ۽ بنگال ۾ انهن جو وڏو ڏاڪو ھو... جيڪڏھن ادب جي دنيا ۾ ڏسجي تہ تمام ٿورا ماڻھو آھن. جن جي شاعريءَ ۾ ايڏي وسعت آھي. ھيءَ وسيع ڪائنات ۽ ان اندر جيڪي ستارا ۽ ڪھڪشائون آھن. اھي ڪيئن ٽڪرائجن ۽ ٽٽن ٿيون. انهن مڙني لقائن کي گرديو پنھنجي ڪوتائن ۾ ڏاڍي خوبصورت نموني سان پيش ڪيو آھي. دعائن کان وٺي ويندي انقلابي گيتن ۽ فطري طاقتن تائين جي موضوعن تي سندس شاعري پکڙيل آھي... مان شانتي نڪيتن ۾ تڏھن داخل ٿيس. جڏھن ٻار ھوس ۽ اتان جوان ٿي نڪتس. (I came here as a boy and I go back as a man)“ (10)

’شانتي نڪيتن‘ ٽئگور جو خواب ھو جنھن جي تعبير ۽ تڪميل لاءِ ھن وڏو پاڻ پتوڙيو. ھن پنھنجن وطن واسين کي علم جي دولت سان مالا مال ڪرڻ ۽ آرٽ جي حسين سچائين سان آراستا ۽ آشنا ڪرڻ ٿئي گھُريو جنھن لاءِ ھن روس، چين، آمريڪا، جپان، اٽلي ۽ سنڌ جون ياترائون پڻ ڪيون. ھو پنھنجي علمي درسگاھ جي سھائتا لاءِ سنڌ ۾ بہ آيو ۽ سنڌ جي اديبن، شاعرن، عالمن ۽ ڪلاڪارن سان ملاقاتون ڪيائين.

> ”سنڌ جي دؤري دوران، حيدرآباد جي اديبن جي دعوت تي ٽئگور جڏھن حيدرآباد آيو تڏھن ھن اديبن ۽ سنڌين جي عوامي ميڙ کي ھاٺوڪي بسنت ھال ۾ خطاب پڻ ڪيو. اديب کيس سنڌو دريا جو سير ڪرائڻ لاءِ ڪوٽڙي وٺي آيا. جڏھن ھو ٻيڙيءَ تي سنڌوءَ جو سير ڪري رھيو ھو. ان وقت شام جو وڳڙو ھو ۽ سج پورھيت پکيڙن جيان اولھہ طرف اُلھي رھيو ھو. ٽئگور جڏھن سج کي اولھ طرف ٽڪرين ۾اُلھندي ڏٺو تڏھن چيائين. مان دنيا گھميو آھيان. دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ جي منظرن کي ڏٺو اٿم. پر سج لھڻ جو سھڻو منظر. جيڪو ھتان ڏٺو اٿم. اھو ايترو وڻيو آھي. جو دنيا جا ڏٺل ٻيا منظر وسري ويا اٿم... سنڌو دريا تان اولھہ طرف جن ٽڪرين آڏو ٽئگور سج لھندي ڏٺو ھو ان ٽڪرين مٿان اڄ سنڌ يونيورسٽي قائم آھي“ (11)

ٽئگور کي علمي ۽ ادبي خدمتن عيوض انگريز سرڪار 1951ع ۾ ’سر‘ جو خطاب پڻ ڏنو ھو پر جليان والا باغ ۾ 1919ع ۾ جڏھن جنرل ڊائر ھزارين بي گناھ بنگالين تي گوليون وسرائيون. تڏھن ھن احتجاجن اھو خطاب کين واپس ڪيو ھو.

رابندر ناٿ انهن عظيم اديبن مان هڪ آهي، جن کي زمان ۽ مڪان جي سرحدن ۾ مقيد نہ ٿو ڪري سگهجي. هن تخليقي ۽ فنون لطيفہ جي حوالي سان ايترو ڪم ڪيو آهي، جو دنيا ۾ شايد چند ئي قلمڪارن ڪيو هوندو. ”عام طور تي شاعر ۽ فنڪار کي صرف خواب ڏسندڙ ۽ خيالي سمجهيو ويندو آهي، پر ٽئگور هميشہ فن کي زندگيءَ جو سنجوڳي ٻڌايو آهي. هُن حسن جي تلاش ضرور ڪئي آهي، پر ان کي زندگيءَ جي وجود ۾ ئي تلاشيو آهي، ڇو تہ کيس اهو يقين هو تہ ڪنهن بہ تخليق ۾ مٺرتا ۽ شيريني ان وقت تائين پيدا ٿي نہ ٿي سگهي، جيستائين ان کي زندگي ۽ ان جي سونهن سان منسلڪ نہ ٿو ڪجي. ٽئگور جي نظر ۾ شاعر جو مذهب ئي، انساني مذهب آهي [12]

17 آگسٽ 1941ع تي ٽئگور انتقال ڪيو. سندس وڇوڙي تي هندستاني سياست ۽ علم ادب جي وڏي نالي جواهر لعل نهرو لکيو:

> “It is not so much because of any single virtue but because of the tout ensemble that I felt that, among the world’s great men today, Gandhi and Tagore were supreme as human beings. Tagore belonged to an age that seems far from ours. But, like Mahatma Gandhi, his life has the power to move us in the core of our being” [13]

هن جي فاني وجود کي تہ مٽيءَ ۾ مدفون ڪيو ويو، پر سندس تحريرون ۽ تخليقون سدا امر آهن، جن جي رهندي دنيا تائين هاڪ ۽ ڌاڪ قائم رهڻي آهي ۽ اجل ڪڏهن بہ انهن جو انت آڻي نہ ٿو سگهي. رابندرناٿ ٽئگور 14 سالن جي عمر کان شروع ڪيل لکڻ پڙهڻ وارو ڪم 81 سالن تائين جاري رکيو، ايتري تائين جو هيءَ دنيا ڇڏڻ کان چند گهڙيون پهريان بہ هن پنهنجو آخري نظم لکي موڪلائي ڪئي هئي. حقيقت ۾ هو هڪ اهڙو سُچيت ۽ سگهارو تخليقڪار هو، جنهن جي تخليقن ماڻهن ۾، نہ رڳو سجاڳي ۽ سُرت جو روح بيدار ڪيو، پر انهن کي آجپي ۽ آزاديءَ جي حقيقي مفهومن کان آشنا ڪري، کين ’جيئو ۽ جيئڻ ڏيو‘ جو سليقو پڻ سيکاريو.

شيخ اياز جو جنم 2 مارچ 1923ع تي شڪارپور ۾ غلام حسين شيخ جي گهر ۾ ٿيو يعني هو ٽئگور کان 62 سال پوءِ پيدا ٿيو. سندس والد کي اردو ۽ فارسي زبانن تي چڱي دسترس حاصل هئي، انهيءَ ڪري ننڍي عمر ۾ ئي هن اياز جي اهڙي تربيت ڪئي، جو سندس علم ۽ ادب سان چڱو چاهہ پيدا ٿيو ۽ هو لکڻ پڙهڻ طرف راغب ٿيو. 13 سالن جي عمر ۾ سندس پهريون شعر ڇپيو ۽ تحرير ۽ تخليق جو اهو

عمل سندس آخري پساهن تائين جاري رهيو. سندس شاعريءَ جا 45 مجموعا ۽ مختلف نثري تحريرن تي مشتمل 15 کن ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن ۽ اجا گهڻو مواد اڻ ڇپيل صورت ۾ سندس وارثن وٽ موجود آهي، جنهن کي منظر عام تي آڻڻ تمام ضروري آهي، ڇو ته انهيءَ سان هڪ ته سندس سمورو ڪم سامهون اچي ويندو ۽ متس ڪم ڪندڙ محققن کي آساني ٿيندي ۽ ٻيو ته انهن تخليقن سان سنڌي ادب ۾ پڻ بيش بها اضافو ٿيندو.

شيخ اياز سنڌي کان علاوه اردوءَ ۾ پڻ شاعري ڪئي آهي. '*نيل کنٹھ اور نیم کے پتّے*' سندس اردو شاعريءَ جو مجموعو آهي، جنهن نه صرف اردو پڙهندڙ حلقي ۾ سٺي پذيرائي حاصل ڪئي، پر سنڌي پڙهندڙن پڻ انهيءَ ڪلام مان خوب لطف ماڻيو آهي. اياز هڪ ئي وقت اردو ۽ سنڌيءَ جو سگهارو شاعر آهي، پر سچ ته هن جي حقيقي سڃاڻپ جو حوالو ۽ حيثيت سنڌي شاعري آهي. سندس شاعريءَ جا اردو ۽ انگريزي ٻولين کان سواءِ ڪجهه ٻين زبانن ۾ ترجما پڻ ٿيا آهن. ٽئگور وانگر شيخ اياز جي شخصيت به تمام گهڻ پهلوئي آهي. هو هڪ ئي وقت شاعر، ڪهاڻيڪار، دانشور، وڪيل، تعليمدان، مترجم، محب وطن، ترقي پسند، حسن پرست، مصوري، موسيقي ۽ نرت ڪلا سان لڳاءُ رکندڙ علم ادب ۽ مطالعي جو شائق ۽ پنهنجي ڌرتي ۽ انسانيت سان اٿاهه محبت ڪندڙ ماڻهو هو. هن پنهنجي شاعراڻي صدا کي نه صرف سنڌ جو آواز بڻايو پر ڪيترن ئي سُتل نيڻن کي، سچ ۽ سُندرتا جي نئين باک ۽ بيداري سان آشنائي پڻ پيدا ڪرائي.

اياز جي تحريرن ۽ تخليقن جي وڏي خوبي اها آهي، ته اهي نثر هجن توڙي نظم، پر انهن ۾ رواني، ترنم، رس ۽ پنهنجي فڪري ۽ فني رنگيني آهي. هن جو نظم ته پنهنجي جاءِ تي آبشار ڌارا جهڙي رواني ۽ تازگي رکي ٿو پر هن جي نثر ۾ به نرتڪيءَ جي رقص جهڙي ڪيفيت ۽ حُسناڪي آهي.

اياز جي ذهن ۽ فڪر تي، بنگالي ڪوتاڪار ٽئگور جي فن ۽ فلسفي جو ننڍي عمر کان ئي اثر رهيو آهي، جنهن جو اعتراف هو خود پنهنجي ڪتاب، 'ڪتين ڪر موڙيا جڏهن – 2' ۾، هئين ڪري ٿو: "مون ٽئگور جا ڪجهه سنڌيءَ ۾ ترجما ٽئين يا چوٿين درجي انگريزيءَ ۾ پڙهيا هئا ۽ هن جو مون تي ننڍي هوندي ئي اثر هيو" (14)

شيخ اياز جي ٽئگور سان اٿاهه محبت ۽ اُنسيت جو اندازو انهيءَ مان ئي ڪري سگهجي ٿو ته هن پنهنجي پهرئين شعري مجموعي، 'ڀونر ڀري آڪاس' ۾،

ٽئگور جا به هيئنيان نظم شامل ڪيا آهن, جيڪي هن سندس نوبل انعام يافته شعري مجموعي,'گيتا نجلي' مان ڪڍي, انهن جو سهڻو منظوم ترجمو ڪيو آهي.

سانجهيءَ جا پاڇاوان ڦهليا, من ٽينڊو ويو مات
ڪڪريون آيون, ترسيون, برسيون, رم جهم آندي رات
هوءَ ايندي, هوءَ ايندي, منهنجي تن ۾ رهندي تات
مان چائنٺ تي وينو آهيان, پلي پوي برسات

ويجهو, ويجهو, ويجهو پهتو هوريان هوريان پير,
ساڳيا گهنگهرو, ساڳي ڇم ڇم, ڪوئي ناهي ڦير,
ايندي آهي هوءَ اورانگهي, گهڙي گهڙي جو گهير,
ارهي من ۾ سرهو سرهو هئڻ ايندو پيو ڪير؟ (15)

شيخ اياز ٽئگور جي نه رڳو فڪر, فن ۽ دانشمنديءَ کان متاثر هو پر هو هن جي شخصي, علمي ۽ عملي ڪردار کان پڻ جذباتي حد تائين مرغوب ۽ متاثر محسوس ٿئي ٿو. هو پنهنجي شعري مجموعي, 'ڪتين ڪر موڙيا جڏهن' جي جلد پهرئين ۾ لکي ٿو: "جڏهن ٽئگور 1941ع ۾ گذاري ويو هو مان شڪارپور ۾ سي ايند ايس ڪاليج ۾ پڙهندو هوس. ڪاليج مان موٽندي, اها ڳاله مون کي پروفيسر جيٺملاڻي ٻڌائي هئي, ته مان ساري واٽ گهر تائين اوڇنگارون ڏيندو ويو هوس" (16)

هو ٽئگور کان ايتري قدر متاثر هو جو 23 جنوري 1976ع تي جڏهن سنڌ يونيورسٽيءَ جو ڪيس وائيس چانسلر مقرر ڪيو ويو, تڏهن هن نه رڳو ان کي علمي طور 'شانتي نڪيتن' جهڙو ڏسڻ جي خواهش جو پنهنجي تقريرن ۽ تحريرن ۾ بار بار اظهار ڪيو پر فطري منظرن ۽ ماحول جي حوالي سان ان کي خوبصورت بڻائڻ جون عملي ڪوششون پڻ ڪيائين, جيڪي قابلِ تعريف آهن. گلن, ڦلن, وڻڪاري ۽ سونهن جو جئين ٽئگور عاشق هو ۽ پنهنجي آشرم 'شانتي نڪيتن' کي وڻن ٽڻن ۽ باغ باغيچن سان جنجهي ڇڏيو هيائين, ائين اياز به خوبصورتي ۽ خوشبوئن جو عاشق هو. هن به سنڌ يونيورسٽيءَ کي خوشبوئن ۽ خوبصورتين سان سنوارڻ ۽ سينگارڻ جي پنهنجي طور تي هر ممڪن ڪوشش ڪئي هئي.

هو پنهنجي هڪ شعري مجموعي جي مهاڳ ۾ ان حوالي سان لکي ٿو: "اهي

گل (گلِ شبو) مون ڄام شوري ۾ پوکرايا هئا ۽ رات جي راڻيءَ سان گڏ ڪنهن محترمہ ڏانهن موڪليندو هوس، جا ريمبرانٽ جي مصوريءَ ۽ سئفو جي شاعريءَ وانگر خوبصورت هئي..... رات جي راڻي ۽ گلِ شبو جي خوشبو ڪمري جيڏي پڃري مان ٻن مورن جو آواز... سرَوَ ۽ صنوبر جا وڻ جي ڪنهن محبوبہ جي وڪريل زلفن وانگر لڳندا هئا، رابيل ۽ گلاب جا گل، جي مون کي ڏاڍا وڻندا ها، ڪويل جي ڪوڪ، جيڪا ڪن ۾ ڪتيون پار ڪري ويندي هئي... گل مهر ۽ املتاس جا درخت، دراصل هڪ بهشت، جو مون ٿوري عرصي لاءِ بڻايو هو. اهي سڀ ڳالهيون، جي سپني وانگر گذري ويون، گلِ شبو جي خوشبو ياد ڏياريندي آهي“ (17)

شيخ اياز، ٽئگور جي نہ رڳو شخصيت ۽ صلاحيتن کان تمام گهڻو مرغوب هو، پر هو سندس شاعراڻي ڪمال ۽ جمال جو پڻ وڏو مداح ۽ معترف هو. هو سندس تخليقي عظمت ۽ فنڪاراڻي حيثيت کي تسليم ڪندي، پنهنجي هڪ دوست کي خط ۾ لکي ٿو: ”ٽئگور نہ فقط بنگالي زبان جو پر مشرق جو عظيم ترين شاعر آهي. هن جي شاعريءَ ۾ اهو لطف آهي، جو نديءَ جي سطح تي شفق جو پاڇو پيدا ڪندو آهي. هن جي سِٽ سِٽ ۾ ڪمند جي ڳني جي رس آهي، جنهن ۾ تازگي بہ آهي ۽ شيريني بہ“ (18)

شيخ اياز، ڪلا، فڪر ۽ آدرشي جيون جي حوالي سان نہ فقط دنيا جي ڪوڙ مفڪرن کان متاثر رهيو آهي، جن ۾ سقراط، گئليلو، منصور حلاج، شمس تبريز، سرمد، ناظم حڪمت، پئبلونرودا، مينڊلسٽام، محمود درويش، لورڪا، ٽئگور ۽ ٻيا ڪيئي نالا شامل آهن، پر انهن وانگر موت کي مات ڏيڻ ۽ پنهنجي ڪم ۽ ڪردار جي بنياد تي زندهہ رهڻ جو پڻ خواهشمند هو جنهن جو اظهار هو پنهنجي هڪ لکڻيءَ ۾ هن ريت ڪري ٿو: ”جسماني طرح تہ مان مرندس، پر ان کان اول ڪاليداس، ٽئگور ۽ ٻيائيءَ وانگر موت کي شڪست ڏئي ويندس“ (19)

شيخ اياز پنهنجي عملي توڙي فڪري جيءَ ۽ جياپي ۾، من موجي ۽ صوفي لاڪوفي منش ماڻهو هو. هو ڪڏهن بہ هڪ جاءِ تي ٽِڪي نہ بيٺو. سدائين متحرڪ، ترقي پسند ۽ دل جي سڏ کي ’لبيڪ‘ چئي، هن تخليق ۽ جياپي جو سفر جاري رکيو. انهيءَ ڪري مختلف وقتن تي مختلف مڪتبہ فڪر جي ماڻهن پاران مٿس ڪيئي تنقيدون بہ ٿيون آهن، پر هو هميشہ ابتدا کان آخري پساهن تائين پنهنجي دل جي دڳ تي گامزن رهيو.

پھرئين دؤر ۾ زندگيءَ جي فلسفي ۾ فڪر ڏانھن اياز جي روش يوناني مفڪر ايپيڪيوريس (Epicures) جھڙي ھئي، جيڪو خوشي ۾ خوبصورتيءَ کي ئي زندگيءَ جي منتھا سمجھندو ھو. ’جيڪو آھي، سو ھتي ئي آھي‘. ’ھي پل ئي امر آھي‘. ’انسان ئي سبحاني ما اعظم شاني آھي‘. ’ماڻھو ئي ساري مخلوق ۾ سنسار ۾، حسين صورت ۾ موھيندڙ مورت وارو آھي‘. ان جي محبت ۾ ئي شراب جھڙي مستي ۾ جوانيءَ جھڙو سرور ۾ ساءُ آھي. آدم ۾ وڏي معما ۾ مام آھي‘. ھن جي سُندرتا ۾ سيرت کي گھرائيءَ سان جانچي ڏسبو تہ ھو پنھنجي روحاني رمزيت ۾، ’خود خدا ۾ خود ئي خدائي‘ محسوس ٿيندو. ان دؤر ۾ زندگي، انسان ۾ ان جون حُسناڪيون ئي اياز لاءِ وڏيون صداقتون آھن. اھو ئي سبب آھي، جو ھو پنھنجي شاعريءَ ۾ پڻ ان جو ڀرپور اظھار ڪري ٿو:

زندگي يا شراب جي نئن آ،
جنھن جي مستي روان دوان آھي.
ھر محبت اجان حسين آھي،
ھر تمنا اجان جوان آھي.(ص187)

اسان سوال ڪيو ھو خدا بہ آھي ڇا
اوھان جو حسن ان جو جواب آ سائين.
اسان جي روح ۾ جنھن جي نفيس خوشبو آ
اھو بدن بہ مثالِ گلاب آ سائين. (ص212)

جيئن مکڙيءَ کي ماڪ، چمڻ اچي چاھہ مان،
آياسين تيئن اوچتو، اورانگي افلاڪ،
خوشبو آ خوراڪ، سائل آھيون سڪ جا.
(پونر پري آڪاس، ص18)

ٻي دؤر ۾ ھو انقلابي، وطن پرست، انسان دوست ۾ ترقي پسند سوچ جو شعلا بيان شاعر ۾ پنھنجي اظھار ۾ ايڏو ارڏو تخليقڪار آھي، جنھن جي باغي گيتن جي گونجار سان استحصالي ۾ آمرن جي مضبوط ڪوٽن جا برج لُڏڻ لڳن ٿا ۾ ھن نہ رڳو

هر ڪُڏي ريت ۽ روايت جو انڪار ڪيو، پر ان خلاف للڪار ٻڌجي الاعلان چئي ڏنائين:

مان ڏوهي هان مان ڏوهي هان ـ
مون ڪيئي ڏوهه ڪيا آهن!

هن سر جي گدلي سينور ۾،
هي نيل ڪنول ٻه ته ڏوهي آ،
۽ ڪو ٻه چڪور انڌاري ۾،
جي اُڏري ٿو ته دروهي آ،
هي ڏوهه نه آهي ماڻهوءَ جي،
مون مٿي ٻيهر ڳوهي آ!
مان ڏوهي هان مان ڏوهي هان.

(ڪي جو ٻيجل ٻوليو، ص102)

منهنجو اڳهه پُڇين ٿو آمر، منهنجا گيت ڳِنهي سگهندين تون!

نتيجي ۾ سندس ٻن شاعريءَ جي ڪتابن، ’ڀونر ڀري آڪاس‘ (1964) ۽ ’ڪلهي پاتم ڪينرو‘ (1968) ۽ هڪ نثري مجموعي، ’جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي‘ (1968) تي نه رڳو پابندي مڙهي وئي، پر مٿس ديس دروهي جا الزام هڻي، شهر بدر ڪيو ۽ ڪوٽ ڪڙن ۾ قابو ڪيو ويو، پر هن جا آدرش ۽ احساس ساڳيا رهيا. سندس آواز خاموش ٿيڻ بدران ويتر پڙڪي اُٿيو.

جنهن وقت اسان جي تند ٽٽي ۽ ساز ٽٽي آواز جهپي
تنهن وقت ڀلي ڪو ڪنڌ ڪپي، جو آيو ڳايو آ پيارا
هي ڪارو ڪارونڀار ته ڏس، هو ڏورانهون ڏهڪار ته ڏس
مون ڪيڏي جر جي جهاڳ مٿان هي ديپ جلايو آ پيارا.
هيءَ پنهنجي ڪرڻي ڀرڻي آ، پر سنڌ اياز نه مرڻي آ
آخر هيءَ رات گذرڻي آ، تو ڇو گهبرايو آ پيارا.

(وڄون وسڻ آيون، ص50)

اياز ان دؤر ۾، ’پنهنجي رت ۾ ريٽو جهنڊو‘، ’سنڌڙيءَ ڪي سِر ڪير نه ڏيندو‘، ’باغي آهيان‘، ’ڇو پيير پساري ويٺو آ‘، ’جل جل مشعل جل‘، ’منهنجو ڪوئي

دیس نہ آهي، منهنجو دیس جهان‘، ’هي ماڻهو وهہ جو ڏيک ٿيا‘، ’انڌو اُپ انڌاري ڌرتي‘، گهر گهر جوت جلائي‘ ۽ ٻيا اهڙا اڻ ڳڻيا گيت، نظم ۽ وايون سِرجيون، جن ۾ ’مٽي، محبت ۽ ماڻهپي‘ جي سُڳنڌ سان گڏوگڏ جرئت، جوانمردي، مظلوم سان محبت ۽ استبدادي ۽ جابر سان نفرت جو نہ رڳو کُليو اظهار ملي ٿو پر منجهس جدوجهد، انقلاب، انسان دوستي ۽ حب الوطنيءَ جو وڏو جوش ۽ ولولو پڻ نظر اچي ٿو.

ٽئگور بہ، اياز وانگر سنڌيءَ ريت شايد ڪڏهن ڪنهن سياسي پارٽي ۽ تحريڪ ۾ شامل نہ رهيو پر پنهنجي ڌرتيءَ جي آزادي پسند ۽ مظلوم ماڻهن جي هن هميشہ پنيرائي ۽ همت افزائي ڪئي. هن نہ رڳو ديس واسين ۾ تعليمي سجاڳيءَ جو احساس اجاگر ڪيو پر انگريزن جي بربريت خلاف پنهنجي شاعريءَ جو سگهارو آواز بلند ڪري، پنهنجن محنت ڪش ماڻهن ڪي هر پل احساساتي ڏڍ ۽ فڪري اُتساهہ آڇيو. سندس هڪ اهڙي نظم جو سنڌي ترجمو پيش ڪجي ٿو:

هو اچن پيا، هو اچن پيا،
صف بہ صف نعرا هڻندا
موج موج ۽ لهر لهر جڻ اُٿلي پئي آ
پورهيتن جو چؤطرف سيلاب آ
جڻ تہ ڪوئي خواب آ.
هو جمڻ کان موت تائين،
ٻل پنهنجي تي سدائين
جي جيئن، جهيڙين ٿا،
سون مٽيءَ مان ميڙين ٿا،
سي نہ سنپريا سُک ڪڏهن.
ڏک سدائين ساٿ تن سان،
قسمتون پنهنجون بدلائيندا ضرور
پور ٿيندا غاصبن جا سڀ غرور
نفرتن جا ڏينهن ويندا
محبتون ايندیون ضرور
منزلون پنهنجون ناهن هاڻي دور

تاريخ نئين تي رقم ٿئي
جو ڪيڙي سوئي ڪائي
جاڻ اپريو سج نئون
جاڻ پهتي رات پنهنجي انت ڪي [20]

ساڳئي خيال ۽ احساس کي اياز هنن ٻن بيتن ۾ ڪيئن نہ موهيندڙ انداز سان پيش ڪيو آهي:

اُپري ايندا اوچتو هو ڌرتيءَ جا لال،
آءٌ ڏسان ٿو پوڻ ۾ تي، ايندا جي پونچال،
ماڻهو، مَڏيون، مال، ڊاهي هٽندا ڍير ۾.

—

آءٌ ڏسان ٿو پوڻ ۾ تي، اڄ بہ سو انسان،
اپري ايندو باک سان، جيڪو سج سمان،
ناهي تر بہ گمان، ڳهلا انهيءَ ڳالهہ ۾.

(ڪپر ٿو ڪن ڪري، ص294)

رابندر ناٿ ۽ اياز جي ٻن شاهڪار تخليقن، جيڪي پوءِ سندن پنهنجي پنهنجي وطن جي قومي تراني طور اپنايون ويون، انهن ۾ گهڻي حد تائين خيال، احساس، جمالياتي حسيت ۽ جذبات جي شدت جي هڪجهڙائي ملي ٿي. ٽئگور جي ان گيت جون ڪجھ سٽون سنڌي ترجمي جي صورت ۾ پيش ڪجن ٿيون:

اي ڌرتي ماتا! مان تنهنجي آڏو پنهنجو سيس جهڪايان ٿو.
تنهنجو پاڻي پوبتر ۽ صحت بخش آهي،
تنهنجو ميوو مٺو ۽ مزيدار،
تنهنجي هوا سيتل ۽ روح کي راحت ڏيندڙ آهي.
تنهنجون سايون، سهڻيون ۽ سرهاڻ سان مهڪندڙ ٻنيون،
سدائين سون جان چمڪن ٿيون.
تنهنجي نديءَ جي ڪنارن تي چانڊوڪي جرڪي ٿي،
سک، پيار ۽ سندرتائون آڇيندڙ منهنجي ماتا!
تنهنجو مرڪڻ موهيندڙ، تنهنجا ٻول جيئن امرت،
توتان سر، ساهہ ڇڏيان گهوري.

تون دين، ڌرم، تون قرب ڪرم، تون شڪتي
تون ئي منهنجو جيون،
تون سونهن، سوڀيا، تون اڪٿ خزانا،
اي ڌرتي ماتا! مان تنهنجي آڏو پنهنجو سيس جهڪايان ٿو[21]

هاڻي اياز جي هيءَ وائي پڙهو:

سنڌو ديس جي ڌرتي تو تي پنهنجو سيس نمايان مان.... متي ماٿي لايان.
گيت بہ مون وٽ تنهنجا ماتا! بيت بہ تنهنجا پايان،
ڪينجهر ڪان ڪارونجهر تائين توکي چشمن چايان،
جيءُ جيءُ جيجل! جيءُ جيءُ جيجل! توکي ڪيئن لنوايان...
سُر سُر ڇڙ ساوڻ ۾ سنڌو لهر لهر لهڪايان،
ڪالهہ مليران مهڪ اٿي جا نگر نگر ڦهلايان،
تنهنجي مٽيءَ منجهہ ملان جي، آءٌ امرتا پايان،
سنڌو ديس جي ڌرتي تو تي پنهنجو سيس نمايان مان....

(وڄون وسڻ آئيون، ص80)

اياز جو ٽيون دؤر اهو آهي، جنهن ۾ هن نہ رڳو سنڌ جي صوفياڻي فڪر طرف پنهنجي مڪمل رغبت ڏيکاري، پر ان سان گڏوگڏ شوپنهار ۽ اسپنوزا (Spinoza) جي مابعدالطبعيات (Meta Physics) ۽ پنرجنم جهڙن خيالن جي اثر هيٺ پڻ رهيو. ان کان علاوه هو ٽئگور جي ويدانتي فڪر ۽ وجداني فلسفي کان پڻ گهڻي حد تائين متاثر محسوس ٿئي ٿو.

انهيءَ دؤر ۾ ئي اياز ۾ فڪري ۽ احساساتي طرح تمام گهڻو بدلاءُ آيو. هو جيڪو اڳ پنهنجي اظهار ۽ احساسن ۾، سامونڊي موجن جيان مست ۽ سرڪش هو. سندس لفظن مان جذبات، ولولي ۽ جوش جو لاوو پيو پڙڪندو هو. سو صوفياڻي مزاج پيدا ٿيڻ سبب هڪ شانت ندي ۽ آبشار ڌارا بڻجي پيو.

تون ئي آهين رات جا، ڪروڙين قنديل،
تون ئي ابابيل، تون ئي بکين باک ۾. (ص44)

هو روشن فانوس، هو رقصِ درويشان،
قونيہ! تو ۾ مان، پنهنجو پاڻ وڃائيو. (ص47)

تون ئي سڀ جي ساهہ ۾، سڀ ۾ تون ئي تون،
سانجهي، سمنڊ، سپون، ڪيئي ولر واءُ ۾.
(اتي اور الله سان، (ص48)

شيخ اياز بلاشبہ پنهنجي ابتدائي ادبي دؤر ۾ ٽئگور کي پڙهيو هو پر حقيقت ۾ هو ان ڏانهن گهڻو راغب پنهنجن پچاڙڪن ڏينهن ۾ ٿيو ۽ هُن ان جا وڏيڪ فڪري اثر پڻ ان دؤر ۾ ئي قبول ڪيا آهن.

ٽئگور جي شاعريءَ ۾ اڪثر ڪري برڪا رُت جي رنگيني ۽ سانجهيءَ ـ ٽاڻي آڪيري ۾ آرام سان سُتل پکين جي سانت ۽ آنند جهڙو احساس آهي. "فطرت جي اگهاڙي حُسن ۾ هن جي اڻ مٽ دلچسپي هئي. لهندڙ سج جي لالاڻ ۽ چڙهندڙ چنڊ جي سون ـ سريکي چانڊاڻ ۾ پري پري تائين وهندڙ شفاف دريا... سونار بنگلہ جون سبزپوش پهاڙيون ڏسندي ۽ شام جي ٽڏڙين ٽڏڙين هيرن جي هنج ۾ جهولندي، هن جيڪي ڪوتائون رَچيون آهن، سي امر آهن ۽ امر رهنديون" (22)

خاص ڪري سندس ڪوتا ـ ڪتاب، 'گيتانجلي' قدرت جي سونهن ۽ انسان جي داخلي ڪيفيتن جي اُپٽار سان ڏٽيل آهي. ان جا موضوع روز مره زندگي ۽ ان جي ننڍڙن تجربن، داخلي احساسن ۽ جذبن سان تعلق رکندڙ آهن. نظمن جي ٻولي رسيلي، نرم، سادي ۽ مصوراڻي تاثرن سان ڀرپور آهي. انهن ۾ فڪري سونهن، احساساتي نرملتا، فني نفاست، ۽ وجدان رمزيت سميت ٻيون اهڙيون انيڪ خوبيون ۽ خوبصورتيون ملن ٿيون، جن کي لفظن ۾ بيان ڪرڻ مشڪل آهي، پر انهن کي هنئين سان هنڊائي ۽ محسوس ڪري سگهجي ٿو.

ٽئگور جي شاعري، زندگي ۽ فطرت جي آئينہ دار ۽ انسان جي اندر جي مختلف ڪيفيتن جي عڪاس آهي. هن زندگيءَ جي معمولي کان معمولي لقاءَ کي بہ شاعراڻي جماليات سان زنده ۽ حسين بڻائي پيش ڪيو آهي. هن جي شاعريءَ ۾ اندر جي ڪيفيتن ۽ صوفياڻي رمزن ۽ رعنائين جو حسين مانڊاڻ پنهنجي پوري تاثريت ۽ تازگيءَ سان موجود ملي ٿو. مثال لاءِ هي نظم ملاحظہ ڪريو:

Innermost One
He it is, the innermost one,
Who awakens my being with his deep hidden touches!

He it is who puts his enchantment upon these eyes
And joyfully plays on the chords of my heart
In varied cadence of pleasure and pain.

He it is who weaves the web of this Maya
in evanescent hues of gold and silver, blue and green,
and lets peep out through the folds his feet,
at whose touch I forget myself.

Days come and ages pass,
and it is ever he who moves my heart in many a name,
in many a guise, in many a rapture of joy and of sorrow (23)

هن جو نہ رڳو مٿيون نظم وحدت الوجود جو مظهر آهي ۽ ان ۾ ’جيڏانهن ڪريان پرک، تيڏانهن سڄڻ سامهون‘ جي رمزيت جهلڪي ٿي، پر سندس اڪثر شاعري، ’جز ۾ ڪل ۽ ڪل ۾ جز‘ جي فلسفي ۽ فڪر کي عيان ڪري ٿي.

رابندر ناٿ ٽئگور جي نظمن ۽ گيتن جي ٻولي سادي، سرل، سُريلي، رس ڀري ۽ فطري محسوس ٿئي ٿي. لفظ، آرسيءَ جيان شفاف ۽ موسيقيءَ جي سُرن ۾ ٻُڌل ٿا لڳن ۽ انهن ۾ نزاڪت، لطافت، تخيل ۽ تخليق جي حُسن جي حيرت ڏياريندڙ جهلڪ پسڻ سان گڏوگڏ ڪمال جو تفڪر پڻ محسوس ڪري ۽ ماڻهو سگهجي ٿو. خاص ڪري سندس شهرِ آفاق شعري مجموعي، ’گيتانجلي‘ ۾ موجود شاعري، من جي سُتل تارن کي هڪ ڇُهاءَ سان مضطرب ڪري ڇڏي ٿي.

حقيقت ۾ ٽئگور جي هيءَ شاعري سندس روح جو اهو راڳ آهي، جيڪو هن پنهنجي محبوب سان مخاطب ٿي ڳايو آهي. هن ۾ ’وحدت الوجود‘ ۽ ’فنا في الذات‘ جا آلاپ بہ آهن، تہ فطرت ۽ قدرت جي حُسناڪين جون نغمہ سرايون بہ. اهو ئي سبب آهي، جو هو پاڻ چوي ٿو ”گيتانجلي ۾موجود منهنجا گيت، دراصل منهنجي روح جا نغما آهن، جيڪي مون پنهنجي معبود جي عبادت ۽ عشق ۾ جهونگاريا آهن. انهن ۾، منهنجي زندگيءَ جي ڏکن سُکن سان گڏ منهنجن رياضتن ۽ عبادتن جو روح بہ سمايل آهي، جيڪو لفظ لفظ ۾ ڌڙڪي ۽ رقص ڪري رهيو آهي“(24)

سچ پچ ٽئگور جو هي سمورو ڪلام نرالي فڪري ندرتن، روحاني جذبات ۽ وجداني ڪيفيتن سان لبريز آهي، جنهن کي هن اهڙي سرمدي ۽ سرمستيءَ سان اظهاريو ۽ سِرجيو آهي، جو ان کي پڙهڻ کان پوءِ پڙهندڙن تي پڻ انوکي ڪيفيتن جا

ڪيپ ۾ خمار طاري ٿي وڃن ٿا.

شيخ اياز جي پڇاڙڪن ڏينهن واري شاعريءَ ۾ پڻ ٽئگور وانگر فطرت، داخليت ۽ روحاني ڪيفيتن جو اظهار وڌيڪ نظر اچي ٿو. خاص ڪري سندس پوئين دؤر جي نثر توڙي نظم تي ٽئگور جا گهرا ۽ گهڻ رخا اثر محسوس ٿين ٿا. ٽئگور جو هي نظم پڙهي ڏسو:

Give Me Strength

This is my prayer to thee, my lord---strike,
Strike at the root of penury in my heart.

Give me the strength lightly to bear my joys and sorrows.
Give me the strength to make my love fruitful in service.

Give me the strength never to disown the poor or bend my knees before insolent might.
Give me the strength to raise my mind high above daily trifles.

And give me the strength to surrender my strength to thy will with love (25).

شيخ اياز جيڪي دعائون لکيون آهن، انهن ۾ ٽئگور سان نہ رڳو فڪر، فن ۽ فلسفي جي لحاظ سان وڏي مماثلت ۽ هڪجهڙائي ملي ٿي، پر خدا کي التجائون ۽ ارداسيون ڪرڻ، اي رب، اي مالڪ، اي ڏٽي ۽ رب العالمين جي نالن سان مخاطب ٿي ڪيس پنهنجي مدعا پيش ڪرڻ جو لهجو نرملتا، ڪيفيت ۽ انداز پڻ ٽئگور جي دعائيا ڪلام جهڙو آهي، جنهن جا عڪس ۽ اولڙا سندس ڪوتا ـ ڪتاب، 'اُٿي اور الله سان' ۾، چڱيءَ پرِ پَسي سگهجن ٿا.

يا رب العالمين!
تون مون کي قوم، رنگ ۽ نسل جون تنگ گليون ڇڏاءِ
۽ پنهنجي شاهي رستي تان وٺي هل
تون منهنجو آغوش ايترو وسيع ڪر
جو مان ان ۾ ساري انسان ذات سمائي سگهان
مون کي استطاعت ڏي تہ ڪنهن ڪاري ۽ ڪوجهي لاءِ
دل ۾ ڌڪار نہ رکان
۽ ڪنهن کي نيل ۽ نڌر ڏسي، ان جو ساٿ نہ ڇڏيان...

ڪنهن ڏاڍي جي اڳيان نہ جهڪان....
سڀ تو تي ڇڏيان.... تون ئي ازلي محتسب آهين [26]

پوين ڏينهن ۾ ٽئگور جو موت جي موضوع ۽ ان جي عملي ۽ نفسياتي ڪيفيتن تي سِرجيل اهم ۽ منفرد ڪتاب، 'Wings of Death'، اياز جي گهڻي مطالعي هيٺ رهيو. ايتري تائين جو 6 مارچ 1991ع ۾ اياز جڏهن سخت بيمار هو ۽ ڪارڊيو وئسڪيولر انسٽيٽيوٽ ڪراچيءَ ۾ ڪيس داخل ڪيو ويو هو تڏهن بہ ٽئگور جو اهو ڪتاب وٽس موجود هو. جنهن بابت هو خود لکي ٿو. "مون ڊاڪٽر کان پڇيو تہ مان ڪجهہ لکي سگهان ٿو تہ هن چيو تہ تون صرف اخبار ڏسي سگهين ٿو....مون ڊاڪٽر جي صلاح کي وزن نہ ڏنو ۽ ٽئگور جو ڪتاب، 'Wings of Death' پڙهڻ لڳس. اهو ڪتاب مون 1963ع ۾ ٽئگور جي ڪتابن ۽ ٽئگور تي لکيل پنجهٺ ڪتابن سان گڏ بمبئيءَ ۾ ورتو جو ٽئگور تي مون کي ڪتاب لکڻو هو پر ڪيترن سببن ڪري نہ لکي سگهيو آهيان.

مٿين ڪتابن مان مون ٻيا ڪتاب پڙهيا هئا، پر 'Wings of Death' رهجي ويو هو ڇو تہ ان وقت مان زندگيءَ جي ڀرپور جدوجهد ۾ مصروف هوس ۽ ان ڪري مون کي ان ڪتاب جو نالو نہ ٿي آئڙيو.... مون ٽئگور جو 'Wings of Death' اهو ڄاڻڻ لاءِ پڙهيو تہ آخري ڏينهن ۾ هو ڇا ٿو چوڻ چاهي. ڀيريان اهو نظم پڙهيم، جيڪو هن آپريشن واري صبح لکيو هو ان کان پنئين صفحي تي هيٺيون نظم پڙهيم:

ڏينهن جي پهرين سج پُڇيو
تون ڪير آهين؟
ان کي ڪو بہ جواب نہ مليو هيو.
ڏينهن جي پوئين سج ساڳو سوال پڇيو
شفق جي روشنيءَ ۾،
اولهہ سمنڊ جي ڪنارن تي،
تون ڪير آهين ؟
ان کي بہ جواب نہ مليو" [27]

اياز جي ڪوتا ـ ڪتاب، 'ڇوليون ٻوليون سمنڊ جون' ۾، ٽئگور جي بيماريءَ جي بستري تي لکيل مٿئين نظم سان فڪري توڙي احساساتي لحاظ سان ڪافي

مماثلت رکندڙ هي نظم ڏسو:

باک جو آواز آيو ڪير آهين؟
مون جئين ٽئگور کي ٿي گُنگنايو
ڪير آهين؟
ڪنهن پرندي چهچهايو
ڪير آهين؟....
تون شفق ۾ ٿو ٻُڏين...
آڪاس ۾ درياهہ ڪنهن کي ٿي ڪنايو
ڪير آهين؟...
رات ۾ سورج سمايو ۽ وري
آواز آيو
ڪير آهين؟
ڪير آهين؟
ڪير آهين؟ (28)

مٿئين نظم ۾ اياز نہ فقط ٽئگور سان مخاطب آهي، پر ان ۾ ڪيترن منظرن ۽ محسوسات جي هڪجهڙائي پڻ چِٽي محسوس ٿئي ٿي. ان سان گڏوگڏ موضوعي تاجي پيٽنو علامتون ۽ اظهار جو انداز جهڙوڪ: ’ڏينهن جو پهريون سج‘، جنهن کي اياز ’باک جو آواز‘، جي اهجاڻ سان اظهاري ٿو ۽ باک، صبح کي ظاهر ڪري ٿي. جڏهن تہ ’ڏينهن جو پويون سج‘، جنهن لاءِ اياز ’شفق‘، لفظ استعمال ڪري ٿو ۽ جيڪو لهندڙ سج ۽ شام جي نشاني آهي. ٽئگور جو مرڪزي خيال کڻي، اياز ان ۾ نہ رڳو ڪمال جي فڪري نُدرت ۽ نرملتا پيدا ڪئي آهي، پر ان ۾ ترنم ۽ تفڪر جو سونهندڙ سنگم پڻ سمايو آهي.

رابندر ناٿ ٽئگور وٽ موت جو تصور پيپانڪ، خوفائتو ۽ رواجي طرح جيئن ان کي منفي ۽ مصيبت وارو سمجهيو ويندو آهي، ائين نہ آهي، پر ان جي برعڪس هو موت کي زندگيءَ جو سڪون ڪوني، ۽ ان جي شادماني (Death - Wedding) وانگر آجيان ۽ آڏرياءُ ڪرڻ جي انوکي ڳالهہ ڪري ٿو. هو زندگيءَ کي ڪنوار ۽ پاڻ کي گهوٽ ٻڌائي، هيئين نظم ۾ کهڙي نہ حسين انداز سان موت کي شادماني وانگر ملهائڻ جو ذڪر ڪري ٿو.

WE are to play the game of death to-night, my bride and I.
The night is black, the clouds in the sky are capricious, and the waves are raving at sea.
We have left our bed of dreams, flung open the door and come out, my bride and I.
We sit upon a swing, and the storm winds give us a wild push from behind.
My bride starts up with fear and delight; she trembles and clings to my breast.
Long have I served her tenderly?
I made for her a bed of flowers and I closed the doors to shut out the rude light from her eyes.
I kissed her gently on her lips and whispered softly in her ears till she half swooned in languor.
She was lost in the endless mist of vague sweetness.
She answered not to my touch, my songs failed to arouse her.
To-night has come to us the call of the storm from the wild.
My bride has shivered and stood up, she has clasped my hand and come out.
Her hair is flying in the wind, her veil is fluttering, her garland rustles over her breast.
The push of death has swung her into life.
We are face to face and heart to heart, my bride and I [29]

موت جي حوالي سان ساڳيو تصور، تخيل ۽ احساس اياز وٽ پڻ ملي ٿو. هو بہ موت کان ڏڄي ۽ ان کان فرار اختيار نہ ٿو ڪري، پر سرهائيءَ سان، ٻانهون کولي محبوبہ وانگر سندس هن ريت آجيان ۽ استقبال ڪري ٿو.

جيڪر پوري ٿي وڃي، هي ساري ڳڻ ڳوٺَ،
تون جي اچين موتَ، تنهنجي ڪيان آجيان!

باقي ڪهڙو موتُ جي، تون ئي تون آهين؟
تون ئي ٿو چاهين، تو ۾ آنءُ سمائيان!
(سورج مکيءَ سانجهہ ص50، 51)

هو بہ ٽئگور وانگر موت کي زندگيءَ جو انت نہ ٿو سمجهي، پر پرينءَ سان ملاقات ۽ سنجوڳ جو هڪ سندر ذريعو تصور ڪري ٿو. تڏهن ئي تہ چوي ٿو:

تنهنجو موت! ڇُهاءُ ائين، جئن ڪو پشمينو
جڻ منهنجو سينو سيني لاتو سپرين.
(جهڙ نيٽان نہ لهي، ص53)
موت بہ آهي ننڊڙي، جڏهن لڳي اک،
پوءِ بہ ان جي ٻڪ، ڇا ڇا جرڪي جندڙي!
(ڪتين ڪر موڙيا جڏهن ـ 1، ص136)

شيخ اياز وٽ موت جو تصور انتهائي جمالياتي، عاشقاڻو عارفاڻو تخليقي ۽ احساساتي آهي. منهنجي جاڻ ۽ مطالعي ۾ اهڙا تمام گهٽ شاعر سامهون آيا آهن، جن وٽ موت جو تخيل محبوباڻو موهيندڙ تخليقي ۽ تفڪراڻو آهي. انهن سيني مان شاهہ لطيف وٽ موت جو تصور نہ رڳو نرالو ۽ نئون آهي، پر اَڇوتو آٽت پريو ۽ اُتساهيندڙ آهي. لطيف لاءِ موتُ منزل جو سونهون آهي، جنهن کي هو هڪ رفيق ۽ همراز وانگر ڪوٺي، قريب ڪري ۽ چوي ٿو: 'مرڻ مون سين آءُ، پُٺيءَ تو پنڌ ڪريان'، ٽئگور وٽ پڻ موت جو تصور تخليقي ۽ صوفياڻو آهي. ساڳيءَ طرح اياز وٽ بہ موت جو فڪر ۽ فهم تمام گهڻو حُسناڪ ۽ شاعراڻو آهي. تڏهن ئي تہ موت کي ڪِلي ڪيڪارڻ، مَلهي مُرڪي مرڻ ۽ سولي کي سينگار سمجهڻ وارن کي وڏي اوليت ۽ اهميت ڏئي ٿو ۽ چنڊ کي استعاري طور استعمال ڪري، انهن کي پنهنجي هيٺين نظم ۾ ڪهڙي نہ خوبصورت ۽ من موهيندڙ انداز سان خراج پيش ڪري ٿو:

چانڊڪا تي
چنڊ جون ڳالهيون تہ ٻُڌ!
ٿو چوي:
'موت ڏي ڪِلندو وجي
ڪيڪار ڪر،
جي مَلهي مُرڪي مُئا
سي يار ڪر
گهوٽ آهين جي تہ تون
سوري ڏسي سينگار ڪر
عشق سان اقرار

اڻ ڏسن تنهنجون اکيون
حُسن اڳ کان سرس ٿئي
پيارَ اهڙا پيارَ ڪر...‘! [30]

توڙي جو اياز پاڻ چوي ٿو تہ ”مان ٽئگور نہ آهيان، مون کي پنهنجي موت لاءِ هڪ سادي سودي تشبيهہ آهي“ [31]. پر سندس شاعريءَ جي اڀياس کان پوءِ شدت سان محسوس ٿئي ٿو تہ هن جي تخليقن تي، نہ رڳو ’موت ۽ حيات‘ جي فلسفي جي حوالي سان ٽئگور جا اَڻ مٽ ۽ جهجها اثر آهن، پر ’خدا ۽ خدائي‘ بابت سندس تخيل ۽ تصور پڻ گهڻي حد تائين ٽئگور سان ملندڙ جلندڙ آهي. اها الڳ ڳالهہ آهي تہ اياز وٽ ڪمال جي ڏات ۽ ڏانءُ موجود آهي، ۽ هو ڪيترن ئي تخليقڪارن جا اثرن وٺڻ باوجود پنهنجي تخليقي اظهار ۽ اسلوب ۾ نئون ۽ نرمل محسوس ٿئي ٿو.

شيخ اياز ۽ رابندر ناٿ ٽئگور جي شاعريءَ ۾، ڪيترين ئي فڪري ۽ فني مماثلتن سان گڏوگڏ خيال ۽ احساس جون هڪجهڙايون پڻ ملن ٿيون. ٽئگور جي هن نظم کي غور سان پڙهو:

Friend

I have no sleep tonight.

Ever and again I open my door and look out on
The darkness, my friend!

I can see nothing before me.

I wonder where lies thy path!

By what dim shore of the ink-black river,
By what far edge of the frowning forest,
Through what mazy depth of gloom art thou threading
Thy course to come to me [32]

هاڻي وري اياز جي هن نظم جو ڌيان سان مطالعو ڪريو. اوهان کي ٻنهي سرجڻهارن ۾ خيال، تخيل، تصور ۽ تخليقي سٺاءَ ۾ ڪيئي حسين هڪجهڙايون ۽ هم آهنگيون نظر اينديون.

تنهنجي ڪارڻ ليئا پاتا

ساري رات جلي مون در تي،
ڪيڏو ڪارو انڌيارو آ
پنيرڪي تائين سانپر تي.

ڄاڻ پرهه جا پنڇي اُڏريا!
توڙي پوئين آهي ويرا،
منهنجي جوت اجا به ٻري ٿي
اجا تڪيان ٿو تنهنجا پيرا.

اجا به ساڳيو ليئو آهيان
اڇڻو آهين جي تون، آءُ! (33)

ٽئگور وٽ ڪمال جي تخليقي ذات ۽ فني نُدرت آهي. هو عام ۽ سادي شيءِ کي جڏهن پنهنجي شاعراڻي حِس سان ڇُهي ٿو ته اها فن ۽ حُسن جو شهپارو بڻجي پوي ٿي. هو عالمي ادب ۽ ڪلا جو اهڙو معتبر ۽ سگهارو نالو آهي، جنهن پنهنجي تخليقي ذات ۽ دانشمنديءَ سبب نه فقط پنهنجي زندگيءَ ۾، سڄي دنيا ۾ وڏو ناماچار حاصل ڪيو پر ايندڙ صدين تائين سچ ته پنهنجي ڪم ۽ ڪردار ڪارڻ ياد ۽ زنده رهندو. هو هڪ ئي وقت اديب، شاعر، مصور، موسيقار، راڳي، فلسفي، استاد، انقلابي، انسان دوست، فطرت پرست ۽ نهايت ئي وڏو انسان هو. اهي سڀئي حوالا ۽ انهن سان حقيقي طور تي نڀائي سگهندڙ صرف ٽئگور جي شخصيت ئي ٿي سگهي ٿي، ڇو ته هو پنهنجي وجود ۾ علم ۽ عمل جو پنڊار هو. ڪلا ۽ تخليق جي ايترن گهڻن شعبن ۾ ورهايل هجڻ باوجود، هن جو ڪم معياري ۽ منفرد آهي. سندس ڪهاڻين جي ڪتاب 'The Golden Boat'، جو مترجم (Bhabani Bhattacharya) ڪتاب جي مهاڳ ۾ ٽئگور جي تخليقي ۽ ادبي حيثيت جي حوالي سان لکي ٿو:

> "The quantity of his output was immense. He wrote more than a hundred volumes of poetry and plays, but the range of his productions was no less astounding. There were many novels, short stories, essays, philosophic and aesthetic treatises (mainly addresses delivered in India, Britain and the United States), travel diaries and books for

children. Among the most significant of his work was his songs, the number of which ran into four figures. Set to music, exquisite in imagery and sensitiveness, these songs are today integral in the cultural life of Bengal. When well over sixty he took up painting and evolved a highly personalized technique. Collection of his paintings exhibited in Paris and elsewhere drew warm appreciation from the foremost critics. His lifework however was not confined to the arts, but he was Guru deva of his land and literature” (34)

حقيقت ۾ رابندرناٿ ٽئگور مشرق ۽ مغرب جي ادبي آسمان تي اُڀريل ساهت جو اهڙو سج هو، جنهن نہ صرف پنهنجي ڌرتي ۽ ديس واسين کي پنهنجي علم ۽ فڪر جي روشنيءَ سان منور ڪيو، پر هن پنهنجي سُرت ۽ ساڃاهہ جو سوجهرو پوري دنيا تائين پکيڙيو، جنهن مان فڪري ۽ احساساتي طرح اياز پڻ فيضياب ٿيو آهي. شيخ اياز جو پنهنجي اهڙي مهان ۽ صدين جي سرجڻهار کان متاثر ٿيڻ عين فطري ۽ سپاويڪ آهي.

نتيجو:

رابندرناٿ ٽئگور وڏو شاعر ۽ اديب ئي نہ، پر وڏو مفڪر بہ هو. هن جي ذات ۽ ڏاهپ سرحدن جي قيد کان آزاد هئي. هن جي پڙهندڙن ۽ پُرجهندڙن جو نہ فقط مشرق توڙي مغرب ۾ وڏو حلقو آهي، پر سندس ڪلام ۾ اهڙي آفاقيت ۽ همگيريت موجود آهي، جنهن ڪيترن ئي مڪتبہ فڪر جي ماڻهن کي ڪنهن نہ ڪنهن طرح موهيو ۽ پاڻ ڏانهن متوجهہ پئي ڪيو آهي. هو تجزياتي شعور کان وڌيڪ وجداني احساس جو مالڪ ۽ دانشمند تخليقڪار هو. هن جي شاعري دماغ کان وڌيڪ دل جي عڪاس آهي. هن پنهنجي شاعريءَ ۾ جهڙيءَ ريت قدرت ۽ فطرت جي موهيندڙ لقائن کي پيش ڪيو ۽ انسان جي داخلي ڪيفيتن کي پُراثر انداز سان اظهاريو آهي، اهو تمام گهڻو تخليقي ۽ احساساتي آهي، جيڪو ماڻهوءَ جي دل ۽ دماغ جون دريون کولي ڇڏي ٿو.

شيخ اياز پڻ پنهنجي دؤر جو نبض شناس قلمڪار ۽ 21 صدي جي جديد دؤر جو، نہ رڳو سنڌ، پر پاڪستان جو وڏو تخليقڪار ۽ دانشور شاعر آهي، جنهن جي شاعريءَ جي گونج پنهنجي ديس جون سيمائون پار ڪري، نہ صرف پرڏيهہ تائين

پهچي چڪي آهي، پر گجي ۽ گونجي رهي آهي. هن وٽ نه فقط مفڪراڻو دماغ هو پر وٽس مصوراڻي دل به هئي. هن جي شاعري ۾ فڪر ۽ فلسفي جي اُپٽار سان گڏوگڏ انساني ڪيفيتن ۽ فطرت جي عڪاسي پنهنجي پوري فنڪاراڻي جوهر ۽ جمالياتي جوت سان موجود ملي ٿي.

هنن ٻنهي عظيم شاعرن جي ڪوتائن جو جڏهن اڀياس ڪجي ٿو تڏهن انهن ۾ فڪر، تاثر ۽ فن جون ڪيئي حسين هڪجهڙايون ملن ٿيون. مها ڪوي ٽئگور ۽ شيخ اياز جي شاعريءَ جي تقابلي مطالعي کان پوءِ محسوس ٿئي ٿو ته، ٽئگور جا اياز جي شاعريءَ تي فڪري ۽ فني حوالي سان ڪافي اثر آهن. خاص طرح سان اياز، ٽئگور جي وحدت الوجودي فڪر ۽ وجداني فلسفي کان گهڻو مرغوب ۽ متاثر آهي. موت ۽ حيات جي موضوعن، فطرت جي مظهرن، انساني ڪيفيتن ۽ محسوسات جي ڪيترن ئي نقطن تي، هنن ٻنهي شاعرن جي تخليقن ۾، وڏي هم آهنگي ۽ يڪسانيت محسوس ٿئي ٿي. اياز وٽ توڙي جو تفڪر ۽ تصور جي پنهنجي هڪ حسين ۽ دلفريب دنيا آهي، جنهن کي هن پنهنجي ڀرپور تخليقي اظهار ۽ فنڪاراڻي احساس سان پيش ڪيو آهي، پر پوءِ به پنهنجن متقدمين جي مثبت روايتن کي اپنائڻ ۽ سندن فڪري اثرن قبول ڪرڻ جو وٽس وڏو ڏانءُ ۽ ٿانءُ آهي. هن ٽئگور جا اثر اهڙي نمونيءَ سان ورتا ۽ انهن ۾ پنهنجي فڪر، فن، ذات ۽ تات جو جوهر مِلايو آهي، جو اهي هر لحاظ کان تخليقي، نرمل، نُدرت ڀريا ۽ نت نوان محسوس ٿين ٿا ۽ اهو عمل ئي اياز کي مهان ۽ منفرد شاعر بڻائي ٿو.

حوالا

1. حيدري، شمشير، ”سنڌي آزاد نظم جي اوسر“، حيدري انسٽيٽيوٽ آف لٽريچر اينڊ آرٽس، ڪراچي، 1987ع، ص12.
2. انجم، شہزاد، (مرتب) ”رابندر ناتھ ٹیگور— فن و فکر“، مضمون— ’ ٹیگور‘، حامد حسن قادری، مکتبہ جامعہ، نئی دہلی، لمیٹڈ، 2012ع، ص68.
3. ایضا، ص69.
4. Robinson, Andrew, “Tagore the Myriad minded man, Bloomsbury publishing ltd, London, 1995.
5. ibid
6. ضمیر، احمد، (مرتب)، ”دوسروں کی شاعری“، شہزاد کراچی، 2001ع، ص63.

7. گل، ڊاڪٽر (مترجم)، ”گيتانجلي“، نئون نياپو اڪيڊمي ڪراچي، 1995ع، ص13.
8. Robinson, Andrew, ”Tagore the Myriad minded man, Bloomsbury publishing ltd,London, 1995.
9. ibid
10. گل، ڊاڪٽر (مترجم)، ”گيتانجلي“، نئون نياپو اڪيڊمي ڪراچي، 1995ع، ص9، 10.
11. جوڻيجو منصور قادر، ”ٽئگور جي جيون ڪٿا“، سنڌو ڪتا گهر، دادو، 1987ع، ص50، 51.
12. گورکھپوری، فراق، (مترجم)، ٹیگور کی شاعری“، مکتبہ اردو ادب، لاہور، ص11، 15.
13. Robinson, Andrew,”Tagore the Myriad minded man, Bloomsbury publishing ltd,London, 1995.
14. شيخ، اياز ”ڪتين ڪر موڙيا جڏهن –2“، نيو فيلڊس پبليڪيشن، حيدرآباد، 1992ع، ص292.
15. شيخ، اياز ”پونر پري آڪاس“، نيو فيلڊس پبليڪيشن، حيدرآباد، 1962ع، ص140.
16. شيخ، اياز ”ڪتين ڪر موڙيا جڏهن –1“، نيو فيلڊس پبليڪيشن، حيدرآباد، 1992ع، ص18.
17. ايضا، ص20، 25.
18. شيخ، اياز ”جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي“، ساهت سڀا پبليڪيش، الهاس نگر (ڀارت)، 1987ع، ص52.
19. شيخ، اياز ”ڪتين ڪر موڙيا جڏهن –1“، نيو فيلڊس پبليڪيشن، حيدرآباد، 1992ع، ص12، 13، 18.
20. رنگريز غلام حسين، ’وڪر سو وهاءِ‘، ارباب نور محمد پليجو پبليڪيشن، ٺٽو 1988ع، ص52.
21. جوڻيجو منصور قادر، ”ٽئگور جي جيون ڪٿا“، ص13، 32.
22. رنگريز غلام حسين، ”وڪر سو وهاءِ“،ص44، 45.
23. https://www.poetrysoup.com/famous/poem/innermost_one_1574
24. انجم، شہزاد، (مرتب) ”رابندر ناتھ ٹیگور– فن و فکر“، مکتبہ جامعہ، نئی دہلی، لمیٹڈ، 2012ع، ص5.
25. https://www.poetrysoup.com/famous/poem/give_me_strength_105
26. شيخ، اياز ”شاعري- 8“، ’تون چپر تون چانو‘، ثقافت کاتو حڪومت سنڌ، 2010ع، ص555.
27. شيخ، اياز ”ڪتين ڪر موڙيا جڏهن –1“، ص27.
28. شيخ، اياز ”چوليون ٻوليون سمنڊ جون“، مڪتبه دانيال، ڪراچي، 1993ع، ص56.
29. https://www.inspirationalstories.com/poems/-the-game-of-death - Tagore-poems
30. شيخ، اياز ”چنڊ چنبيليءَ ول“، نيو فيلڊس پبليڪيشن، حيدرآباد، 1985ع، ص44.
31. شيخ، اياز ”شاعري- 8“، ’پنڊ تو پور ڪري‘، ثقافت کاتو حڪومت سنڌ، 2008ع، ص367.
32. https://www.poetrysoup.com/famous/poem/friend_7023
33. شيخ، اياز ”راڄ گهاٽ تي چنڊ“، نيو فيلڊس پبليڪيشن، حيدرآباد، 1989ع، ص173.
34. Bhabani Bhattacharya, “The Golden Boat”, Jaico Publishing house, Bombay, 3rd edt: 1964, p: 8.